

ԼԵՒՈՆ Ա. ԹԱԳԱԻՈՐԻՆ ՔԱՌՈՐԴ ԵՐԿԴՐԱՄՆԵՐՆ ՈՒ ԲԻԼԼՈՆՆԵՐԸ

ԵՂԻԱ ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ
ArmNumSoc@aol.com

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ

Կիլիկիոյ Հայոց Թագաւորութեան Լեւոն Ա. (1198-1219) թագաւորի դրամահատութիւնը կ'ընդգրկէ բազմատեսակ դրամներ¹: Անոր՝ ոսկեայ շքադրամներուն կողքին, քառորդ երկդրամներն ու բիլլոնները (արծաթի ցած տոկոսով արծաթապղինձ դրամ) չափազանց հազուագիւտ՝ "10R" հազուագիւտութեան աստիճանի դրամներ են²:

Քառորդ երկդրամը մաս կը կազմէ մէկ առիւծով արծաթեայ դրամական համակարգին³, որ թողարկուած է կամ Լեւոնի արքայական իշխանութեան սկիզբը կամ օծման ու թագադրութեան արարողութենէն առաջ⁴: Երկդրամներն ու կէս երկդրամները՝ մէկ առիւծով դրամական համակարգին մէջ կը նկատուին սակաւաթիւ դրամներ:

Լեւոնի բիլլոնները՝ հայատառ ու լատինատառ, թողարկուած են Անտիոքի խաչակիր իշխանապետութեան մէջ շրջանառութեան համար: Զարեհ Պ. Պտուկեան մանրամասն քննարկած է պատմական այն շարժառիթները, որոնք պատճառ հանդիսացած են այս երկու հայատառ եւ լատինատառ բիլլոններու թողարկումներուն, նման՝ խաչակիրներու բիլլոն դենիէր դրամներուն, որոնք շրջանառութեան մէջ էին Անտիոքի մէջ⁵:

Այս չափազանց հազուագիւտ դրամներուն մասին տեղեկութիւններ հրապարակուած են առաւելաբար բանասիրական աշխատութիւններու եւ աճուրդի ցուցակներու մէջ: Սոյն յօդուածին նպատակն է համախմբել բոլոր ծանօթ տեղեկութիւնները՝ քառորդ երկդրամներու, հայատառ ու լատինատառ բիլլոններու մասին, միաժամանակ պատրաստել կաղապարներու ուսումնասիրութիւն մը՝ Լեւոն Ա. թագաւորին կողմէ թողարկուած այս գոհարներուն շուրջ:

ՔԱՌՈՐԴ ԵՐԿԴՐԱՄՆԵՐ

1962ին Պտուկեան ցուցակագրեց երեք հատ քառորդ երկդրամներ *Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները* գիրքին մէջ⁶: Այս կոթողային աշխատանքին բարեփոխուած հրատարակութեան մէջ, ծանօթ քառորդ երկդրամներու քանակը մնաց նոյնը: Գիրքին 1962ի ու 1979ի (անգլերէն), եւ 1963ի (հայերէն) հրատարակութեանց մէջ միայն մէկ քառորդ երկդրամին քաշը տեղեկագրուած է⁷:

1995ին սոյն տողերուն հեղինակը հրատարակեց իր *Հայկական Դրամներն Ու Իրենց Արժէքները* գիրքը, ուր հաւաստեց թէ ծանօթ քառորդ երկդրամներու քանակը չորս է⁸: Չորրորդ, ու վերոյիշեալ մենագրութեան մէջ պատկերազարդուած օրինակը կը պատկանէր ձէք Կելրէքեանին⁹: Մենք զայն գնած ենք Classical Numismatic Groupի «Արարատեան Հաւաքածոյ» աճուրդէն¹⁰:

2002ին, Տիկ. Մ.-Լ. Կարապետեան հրատարակեց Պ. Վ. Զուբովի հաւաքածոն¹¹, ուր Լեւոն Ա-ի դրամներու բաժնին մէջ ցուցակագրեց անտիպ քառորդ երկդրամ մը¹², հինգի բարձրացնելով ծանօթ երկդրամներու քանակը: Զուբովի հաւաքածոն պահպանուած է Մոսկուայի Պատմութեան Թանգարանին մէջ:

2007ին հրատարակեցինք Կիլիկիոյ Հայկական դրամներու չափազիտութեան նուիրուած մեր գիրքը, ուր հաւաստեցինք թէ ծանօթ քառորդ երկդրամներու քանակը վեց է¹³:

1971ին հրատարակած իր Միջնադարեան Հայկական Դրամներ աշխատութեան մէջ, Պտուկեան քառորդ երկդրամ մը կը յղէ էրմիթաթի Թանգարանին՝ գրելով՝ «Միայն երեք ծանօթ օրինակներ գոյութիւն ունին՝ Բրիտանական Թանգարանին, Էրմիթաթի Թանգարանին եւ հեղինակին հաւաքածոյին մէջ» (“only three specimens are known to exist – in the British Museum, the Hermitage Museum, and in the author’s collection”)¹⁴: Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները¹⁵ երեք հրատարակութեանց մէջ, էջ 137, թիւ 68, «Քառորդ երկդրամներ» ենթախորագրին ներքեւ (Quarter Double Trams), Պտուկեան հաստատած էր թէ գոյութիւն ունեցող երկդրամներն են. «1.27g., (92%), PB¹⁶; ER¹⁷ (I); *BM¹⁸ (I)»: Այս նախադասութեամբ կը հաւաստէր, թէ մէկ օրինակ պահպանուած է “ER” Թանգարանին մէջ: Նոյն երեք գիրքերու էջ 130ին մէջ՝ “ER” կրճատումը կը փոխարինէ՝ «Հայաստանի Պատմութեան Թանգարան, Երեւան, Հայաստան (State Historical Museum, Erivan, Armenia)» արտայայտութեամբ: Հետեւաբար, մեր կարծիքով, երբ Պտուկեան կը շարադրէր Միջնադարեան Հայկական Դրամներ աշխատութիւնը, ենթադրեց թէ “ER” կը նշանակէ էրմիթաթ: Այլապէս ինչպէ՞ս կրնայ ըլլալ, որ Երեւանի Թանգարանին ունեցածը մոռցուած է նման կարեւոր աշխատութեան մը մէջ:

Երեւանի օրինակին գոյութիւնը մեծ աղմուկով հրապարակուեցաւ Պերճ Կարապետեանի¹⁹ գոյգ յօդուածներով: Երեւանի երկդրամը մաս կը կազմէր դրամագիտի մը, որ յայտնաբերուած էր 1936ին՝ հին Դաֆնիքի մէջ (Անտիոքի մօտ): Հոս տեղին է յիշատակել որ պէյրութահայ Արմենակ Փոլատեանը գնեց ամբողջ Դաֆնիքի դրամագիտը եւ զայն նուիրեց Հայաստանի Պատմութեան Թանգարանին²⁰, Երեւան, 1947ին: Ապա Խաչատուր Մուշեղեան²¹ հրապարակեց այդ հաւաքածոն փոքր յօդուածով մը: Պտուկեան համառօտագրեց ու անգլերէնի թարգմանեց Մուշեղեանի գրածը եւ հրատարակեց Ամերիկեան Դրամագիտական Ընկերակցութեան դրամագիտական գրականութեան նուիրուած պարբերագիրքին մէջ՝ P.Z.B. ստորագրութեամբ²²: 1976ին, Պտուկեան վկայակոչեց Դաֆնիքի դրամագիտը յօդուածի մը մէջ, ուր ցուցակագրեց միայն երկդրամներն ու կէս երկդրամները, ու չանդրադարձաւ քառորդ երկդրամներուն: սակայն Selected Numismatic Studies I-ի մէջ, Երեւանի քառորդ երկդրամը պատկերազարդուած է²³: Պտուկեան հայացած ձեւը գործածելով՝ էրմիթաթի (Er[mitage]) Թանգարանին նշանակեց քառորդ երկդրամ մը, փոխանակ զայն յատկացնելու Երեւանի Թանգարանին (Er[evan]): Դժբախտաբար այս շփոթը ստեղծեց «նոր» քառորդ երկդրամ մը, որ գոյութիւն չունէր:

1892ին, Հայր Կղեմէս Սիպիլեան իր յետմահու հրատարակուած գիրքին²⁴ մէջ լոյս ընծայեց Լեւոն Ա. Թագաւորի քառորդ երկդրամին գրչանկարը՝ նկար 43 (ԳՆ1): Նոյն տեղը Սիպիլեան գրեց. «Գործոյս առաջին թերթերը տպագ-

րուելէն ետեւ՝ ծանօթացաւ ինձ միւս եւս դրամ Լեւոն Բ., զոր այստեղ յիշատակել անհրաժեշտ կը համարին: Ասիկայ է արծաթի փոքրիկ կիսադրամ մը, սեպիականութիւն Հայ դրամի գիտին, որուն տեղեկացոյց զիս Կ. Շլումպերկեր: Ահա ասոր ստորագրութիւնը: ...»²⁵: Սիպիլեան մահացաւ 23 Մայիս 1878ին: Ուրեմն, Շլումպերկէ զինք տեղեկացուցած ըլլալու է 1878էն առաջ: Սիպիլեան չափագիտական տուեալ չի տար Սերովքէ Ալիշանի քառորդ երկդրամին մասին:

Պտուկեան²⁶ բաղդատելով իր քառորդ երկդրամը Սիպիլեանի քառորդ երկդրամի գրչանկարին հետ կը գրէ թէ իր երկդրամը՝ Մարգար Ալիշանի նախկին հաւաքածոյին մաս կազմած է: Մարգար Ալիշան հայրն էր Հայր Ղեւոնդ Ալիշանի եւ դրամագէտ Սերովքէ Ալիշանի: 1930ականներուն, Պտուկեան բազմաթիւ դրամներ գնած է իսթանպուլաբնակ Քերոբ Քելէկեանէն: Շատ հաւանաբար Պտուկեան իր քառորդ երկդրամը ձեռք բերած է այս ժամանակամիջոցին²⁷: Սակայն, տեղեկութիւն չի տրուիր, թէ ինչպէս Ալիշանի դրամը Քելէկեանի ձեռքը անցած է:

2000ին, Պտուկեանի դրամագիտական հաւաքածոն²⁸, աւելի քան 4300 կտոր Հայկական դրամներ ու որոշ Հագուազիւտ մեդալներ, ինչպէս նաեւ իր դրամագիտական գրադարանը, նուիրուեցան Մեսեչուսէց նահանգի Ուոթերթաուն քաղաքին մէջ գտնուող «Ամերիկայի Հայկական Գրադարան եւ Թանգարան»ին (Armenian Library and Museum of America – ALMA, Watertown, MA):

1936ին, Կ. Յ. Բասմաջեան նկարագրեց Լեւոն Ա. Թագաւորի կիսադրամէն տարբերակ մը իր գիրքին մէջ²⁹: Բասմաջեան, սակայն չտպեց դրամին պատկերը: Բայց հիմնուած դրամի նկարագրութեան եւ երեսի ու կռնակի խորագրութեան վրայ, կրնանք անկասկած ըսել թէ անիկա քառորդ երկդրամ մըն է: Սերտելով դրամին խորագրութիւնը եւ զարդերը, կարելի է եզրակացնել թէ Սիպիլեանի քառորդ երկդրամին գրչանկարը ծառայած է որպէս աղբիւր Բասմաջեանի նկարագրութեան: Վերջինիս նկարագրութեան մէջ չափագիտական տուեալ չկայ եւ դրամին ուր գտնուելը անյայտ կը մնայ:

Հիմնուելով իր փորձառութեան ու ստացած տեղեկութեան վրայ, Պտուկեան կ'եզրակացնէ թէ քառորդ երկդրամներու հաւանական առաւելագոյն քանակը ութ է³⁰: Մենք կ'երկրորդենք այս եզրակացութիւնը³¹:

ՑՈՒՑԱԿ ՔԱՌՈՐԴ ԵՐԿԴՐԱՄՆԵՐՈՒ

Երես. Լեւոն Թագաւորը հանդիպահայեաց բազմած է առիւծազարդ գահին վրայ, Թագակիր է եւ ուսերուն վրայ արքայական թիկնոց կը կրէ: Ան աջ ձեռքով խաչակիր գունդ մը կը բռնէ, իսկ ձախով՝ շուշան մը: Իր ոտքերը կը հանգչին ոտնաթոռակի մը վրայ: Շրջագրութիւնը՝ ԼԵՒՈՆ ՔԱԳ (չարունակութիւնը՝ միւս կողմը)

Կռնակ. Հանդիպահայեաց Թագակիր առիւծ մը դէպի ձախ դարձած, աջ թաթով կը բռնէ կրկնաթեւ խաչ մը: Շրջագրութիւնը՝ +ԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

Ք1* ԱՐ 1.39գ-17., 6մմ-9ժ, Երեւանի հաւաքածոյ, գոյքամատեանի թիւ 15447/63, կաղապար՝ 1 2

Ք2* ԱՐ 1.37գ-19մմ-1ժ, Ներսէսեանի ժողովածու, գոյքամատեանի թիւ 5178, կաղապար՝ 1 2

ԳՆԷ*	Հ. Կ. Սիպիլեան, Դասաւորութիւն Ռուսներէն Դրամոյ, նկար 43, կաղապար՝ 3 4
Ք3*	ԱՐ 1-27գ-17մմ, նախկին Պտուկեանի ժողովածու, կաղապար՝ 3 4
Ք4*	ԱՐ Բրիտանական Թանգարանի ժողովածու, կաղապար՝ 3 4 ³²
Ք5	ԱՐ 1-33գ-17մմ-1ժ, Մոսկուայի Պատմութեան Թանգարանի Հաւաքածոյ (նախկին Զուբովի Հաւաքածոյ) ³³ , գոյքամատեանի թիւ 552968, կաղապար՝ անձանօթ

ԲԻԼԼՈՆՆԵՐ ՀԱՅԵՐԷՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ

1962ին Պտուկեան տեղեակ չէր որեւէ հայատառ բիլլոնի գոյութենէն: 1979ին, *Կիլիկեան Հայկական Դրամներ* գիրքին բարեփոխուած հրատարակութեան մէջ³⁴, Պտուկեան ցուցակագրեց երկու հայատառ բիլլոններ, որոնցմէ մէկը կը պատկանէր իրեն, իսկ միւսը՝ իր փեսային, Թորգոմ Տեմիրճեանին, որ այն ատեն թղթակցութեամբ հայկական դրամներ ու գիրքեր վաճառելով կը զբաղէր:

Պտուկեանի հայատառ բիլլոնը խաչակիրներու դրամագիւտի մը մասն էր, յայտնաբերուած՝ 1966ին, Անտիոքի չրջակայքը³⁵: Այս գանձը կը պարունակէր 845 բիլլոններ, բոլորն ալ պատկանած Անտիոքի Բոհեմունդ Դ. իշխանին (1189-1232՝ Թրիփոլի, եւ 1213-1232՝ Անտիոք), ի բացառեալ մէկ հատ բիլլոնէ՝ վերագրուած Լեւոն Ա-ին³⁶: Հալէպահայ Միածին Հաւանճեան ծախեց ամբողջ դրամագիւտը Պտուկեանին՝ հայատառ բիլլոնը ներառեալ³⁷: Դրամագիւտը ստանալէ ետք, Պտուկեան ծայրաստիճան ուրախացաւ առաջին ծանօթ հայատառ բիլլոնը ունենալուն համար, եւ գրեց. «Այս, հրատարակութեան արժանի բացառիկ յայտնաբերում մըն էր»³⁸: Հուսկ՝ անգլերէն³⁹ եւ հայերէն⁴⁰ յօդուածներ գրեց նոր ձեռք բերուած այս դրամին մասին ուր քննարկեց Լեւոն Ա. թագաւորին բոլոր ծանօթ լատինատառ բիլլոնները:

1997ին, Լոնտոնի մէջ, Սլոքումի Հաւաքածոն աճուրդով⁴¹ վաճառուեցաւ Սոթալիզ Ընկերութեան կողմէ⁴²: Այս հաւաքածոն կը պարունակէր խաչակրութեան չրջանի դրամներ, նաեւ՝ Կիլիկեան Հայաստանի դրամներ: Աճուրդի ցուցակին հայկական բաժնին մէջ ցուցակագրուած էր Լեւոն թագաւորի շատ սիրուն հայատառ բիլլոն մը: Սոթալիզին ցուցակը ցուցակագրող պաշտօնեան փորձած էր յիշատակել դրամին տոհմագրութիւնը եւ աւելցուցած. «Գնուած Թ. Տեմիրճեանէն, Նիւ Եորք, Նոյեմբեր 1978»: Սակայն, Թորգոմ Տեմիրճեանի հրատարակած ցուցակները այս բիլլոնին յիշատակումը չունին իրենց մէջ: Հաւանաբար ձեռք բերուած էր իր վաճառականի պահեստին մէջ եղողներէն:

2007ին, մեր Կիլիկիոյ հայկական դրամներու չափագիտութեան նուիրուած գիրքին մէջ, տեղեկագրեցինք թէ ծանօթ են երկու հայատառ բիլլոններ⁴³: 2008ին յատուկ անձէ մը գնեցինք Լեւոնի հայատառ բիլլոն մը (կրկնադրուած)՝ ծանօթ հայատառ բիլլոններու թիւը բարձրացնելով երեքի⁴⁴:

Յիշատակութեան արժանի է որ հայատառ բիլլոնի երեսի-կռնակի խորագրութիւնը կը յիշեցնէ Լեւոն Ա. թագաւորի պղնձեայ դանգ դրամին չրջագրութիւնը (ՀԱՅԻՈՅ փոխանակ ՀԱՅՈՅԻ): Տառերն ալ հաւատարիմ են դանգերու ոճին: Կռնակի խորագրութիւնն է. «ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ»:

Հիմնուած մեր փորձառութեան եւ բարեկամներէ, հաւաքորդներէ, դրամագէտ վաճառականներէ քաղած տեղեկութեանց վրայ, կը հաւաստենք թէ հայտառ բիլլոններու հաւանական առաւելագոյն քանակը չորս է⁴⁵ :

ՑՈՒՑԱԿ ՀԱՅԱՏԱՌ ԲԻԼԼՈՆՆԵՐՈՒ

Երես. Լեւոն Թազաւորի հանդիպահայեաց գլուխը: Շրջագրութիւնը՝
+ԼԵԻՈՆ ԹԱԳԱՌՈՐ ՀԱՅԻՈՑ

Կռնակ. Խաչ, կէտ առաջին ու երկրորդ քառեակներու մէջ:

Շրջագրութիւնը՝ +ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ

ԲՀ1* ԲԻ 0.70գ-17մմ նախկին Պտուկեանի ժողովածու⁴⁶,

կաղապար՝

5 6

ԲՀ2* ԲԻ 0.71գ-16մմ նախկին Սլոքումի ժողովածու,

կաղապար՝

5 7

ԲՀ3* ԲԻ 0.69գ-17մմ-4ժ, Ներսէսեանի հաւաքածոյ, գոյքամատեանի
թիւ 5928, կաղապար՝

5 8

Երեսի խորագրութիւն. +ԼԵԻՈՆ ԹԱԳՈՐ .. ԳԱՂԱԳ

Ներքնադրոշմ, տեսանելի ժամի 10ին, կռնակի խաչին վարի թեւը
եւ «ԳԱՂԱԳ» բառը: Խաչ, կէտ երրորդ (?) եւ չորրորդ քառեակ-
ներուն մէջ:

Կռնակի խորագրութիւն. [+Շ]ԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳ .. ԼԵՈՆ Թ
Ներքնադրոշմ, տեսանելի, Թագին վերի աջ կողմը, աջ յօնքը, մաս-
նակիօրէն՝ աջ կախազարդի չորս կէտերը:

ԲԻԼԼՈՆՆԵՐ ԼԱՏԻՆԵՐԷՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ

1962ին Պտուկեան իր *Կիլիկեան Հայկական Դրամները* գիրքին մէջ ցուցա-
կագրեց Լեւոն Ա. Թազաւորի չորս լատինատառ բիլլոնները⁴⁷: Բարեփոխուած
1979ի հրատարակութեան մէջ լատինատառ բիլլոններու թիւը բարձրացաւ հին-
գի⁴⁸: Վերոյիշեալ գիրքի երեք հրատարակութիւններէն ոչ մէկուն մէջ բիլլոն-
ներու չափագիտական տուեալներ կան:

1995ին հրատարակեցինք մեր հայկական դրամներու գիրքը, ուր հաւաս-
տեցինք թէ գոյութիւն ունեցող լատինատառ բիլլոնները եօթ հատ են⁴⁹: 2007ին,
Կիլիկեան Հայաստանի դրամներու չափագիտութեան նուիրուած մեր գիրքին
մէջ տեղեկագրեցինք վեց ծանօթ լատինատառ բիլլոններ⁵⁰: Ցարդ բիլլոններու
քանակը չէ փոխուած, նորայայտ դրամներ չեն հրապարակուած:

Կելրէքեան⁵¹ իր կենդանութեան սկսաւ ծախել իր հաւաքածոյին դրամնե-
րը: 1995ի վերջաւորութեան, Նիւ Եորքի մէջ, Կելրէքեանի հաւաքածոյին ընտ-
րանին աճուրդով⁵² վաճառուեցաւ Classical Numismatic Group Ընկերութեան
կողմէ⁵³: Այս հաւաքածոյէն երկու կտորներ ընդգրկուած են այս ուսումնասի-
րութեան մէջ: Առաջինը՝ արդէն վերը յիշատակուած քառորդ երկդրամ մըն է.
իսկ երկրորդը՝ լատինատառ բիլլոն մը, որ չէր ցուցակագրուած Պտուկեանի
Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները գիրքի քորփուսին մէջ, բայց *Հայկական
Դրամներն Ու Իրենց Արժէքները* մենագրութեան ցուցակին մէջ գրանցուեցաւ
եւ գործածուեցաւ տախտակներու պատկերազարդումին համար⁵⁴:

Լեւոն Ա. Թազաւորի վերոյիշեալ լատինատառ բիլլոններէն զատ, 1875ին եւ
1878ին Շլումբերգէ տեղեկագրեց այլ կտոր մը⁵⁵: Սիպիլեան իր գիրքին մէջ

Հայերէնի թարգմանեց Շլումբերգէի 1875ի յօդուածը ու տպեց նոյն լատինատառ բիլլոնին գրչանկարը⁵⁸։ Շլումբերգէի 1875ի յօդուածի գրութեան ատեն, խնդրոյ առարկայ դրամը կը գտնուէր իշխան Ֆիւրսթենպերկի (Fürstenberg) ժողովածուին մէջ, Գերմանիոյ Տօնաուշինկէն (Donauesschingen) քաղաքը։ Նոյն դրամը նկարագրուած է նաեւ Բասմաջեանի գիրքին մէջ ու նկարն ալ տպուած⁵⁷։ Բասմաջեան իր գրչանկարը ընդօրինակեց Ժագ Դը Մորգանի Հայ ժողովուրդի Պատմութիւնը գիրքէն⁵⁸, ուր միայն գրչանկարը տպուած է առանց բացատրութեան։ Բասմաջեանի գրչանկարին վրայ կարելի է նշմարել «JM» սկզբնատառերը։ Շլումբերգէ, Սիպիլեան, Դը Մորգան եւ Բասմաջեան ընծայեցին միայն այս դրամին գրչանկարը մեր ուսումնասիրութեան համար։ Դժբախտաբար, Բասմաջեան չվկայակոչեց իր աղբիւրը, սակայն տուաւ բիլլոնին տրամագիծը՝ 19մմ։

Ֆիւրսթենպերկի բիլլոնին մակերեսը բաղդատելէ ետք միւս երկու լատինատառ բիլլոններու նկարներուն հետ, որոնք ունին խորագրութեան նոյն տարբերակը (Պտուկեանի եւ Կելրէքեանի լատինատառ բիլլոններու համար տե՛ս՝ վարը, ԲԼ1 եւ ԲԼ2), համոզիչ կերպով կարելի է եզրակացնել, թէ Ֆիւրսթենպերկի օրինակին ամէնէն մօտիկ բիլլոնը Պտուկեանինն է։ Իր յօդուածին մէջ, ուր Պտուկեան կը նկարագրէ նորայայտ բիլլոնը եւ կը քննարկէ ծանօթ լատինատառ բիլլոնները, վկայակոչելով Շլումբերգէն՝ Ֆիւրսթենպերկի բիլլոնին վերաբերեալ, ծանօթագրութեան մէջ կ'աւելցնէ. «Այս յօդուածին մէջ պատկերացեալ արծաթապղինձը կ'երեւի թէ Շլումբերգէի նկարագրած դրամն է։ Այս կտորը ներկայիս հեղինակին հաւաքածոյին մէջն է»⁵⁹։ Նոյն յօդուածին մէջ Պտուկեան կը նշէ թէ ինք գնեց բիլլոնը 1965ին, Մունզէն Ունտ Մետայլէնի Աճուրդի Ընկերութեան վաճառքէն, Զուիցերիայէն⁶⁰։ Աճուրդի ցուցակին մէջ դրամը ցուցակագրուած է «Զուիցերիացի Արուեստասէրի Հաւաքածոն, Լատին Արեւելքի Դրամներ» վերնագրին ներքեւ։ Աճուրդի ցուցակի էջ 61ին մէջ կան երկու այլ դրամներ, որոնց կցուած է իրենց տոհմագրութիւնը։ Ասոնց մէջ կը յիշուի, թէ դրամները նախապէս պատկանած են իշխան Ֆիւրսթենպերկին։ Բայց նման տեղեկութիւն մը չէ կցուած այն ազնուատոհմ լատինատառ բիլլոնին համար, զոր Պտուկեան գնեց։ Ո՞վ էր արուեստասէր զուիցերիացի հաւաքորդը։ Ի՞նչ պատահեցաւ 1875էն մինչեւ 1965։ Դժբախտաբար, Պտուկեանի բիլլոնին տոհմագրութիւնը լրիւ չենք գիտեր՝ ան ընդհատուած է։

Նուարդ կամ Նատիա Գափամաջեան մահացաւ 1978ին։ 1983ին, Ս. Բուլին դասաւորեց անոր հաւաքածոն, ներառեալ՝ Հայկական դրամները⁶¹։ 1992ին, Փարիզի մէջ, Է. Բուրժէ⁶² Հաստատութիւնը աճուրդով⁶³ վաճառեց Գափամաջեանի հաւաքածոն։ Հայկական դրամներու բաժինին մէջ ցուցակագրուած էր Լեւոն Ա. Թագաւորի ուշադրաւ եւ շատ սիրուն լատինատառ բիլլոն մը։ Պտուկեան իր գիրքի ջորիփոսին մէջ ցուցակագրեց Գափամաջեանի բիլլոնը որպէս *Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները* գիրքի թիւ 9⁶⁴։ Բուրժէի աճուրդի ցուցակին նկարներէն (թիւ 887) եւ մանաւանդ Բուլինի նկարազարդուած տախտակներէն (թիւ 1223), յստակօրէն ընթեռնելի է լատինատառ բիլլոնի խորագրութիւնը որպէս «REX ARMENOR»։ Բուլինի նկարները քիչ մը աւելի մթագոյն են քան՝ Բուրժէինը։ Սակայն, Բուլինի նկարներուն վրայի շուքը բացայայտօրէն կը ցուցնէ «ARMENOR» բառը եւ անկասկած «I» տառը չկայ խորագրութեան մէջ։ Ու-

րեմն, այս պէտք է դասաւորուի որպէս Պտուկեանի *Կիլիկեան Հայաստանի...* գիրքի թիւ 10 եւ խորագրութիւնը՝ թիւ 2 տարբերակ:

1905ին Շլումբերգէ հրատարակեց յօդուած մը *Revue Numismatique* հանդէսին մէջ, ուր քննարկեց *Լեւոն Ա. թագաւորին երկու արծաթեայ բիլլոնները*⁶⁵: Շլումբերգէ անգամ մը եւս քննեց Ֆիւրսթենպերկի բիլլոնը (ԳՆ3) բաղդատութեան համար եւ նկարագրեց իր նոր ձեռք բերած լատինատառ բիլլոնը (ԲԼ4): Ան լոյս ընծայեց նոր պատրաստուած, բայց քիչ մը աւելի մթագոյն գրչանկարներ բիլլոններու երկու տարբերակներուն համար⁶⁶: 1929ին Շլումբերգէի հաւաքածոն, ներառեալ *Լեւոնի լատինատառ բիլլոնը*, նուիրուեցաւ Ֆրանսայի Ազգային Մատենադարանի Դրամագիտութեան Բաժնին:

1936ին Բասմաջեան նկարագրեց դրամ մը՝ իբրեւ երկրորդ տարբերակ լատինատառ բիլլոններու⁶⁷: Ան չվկայակոչեց իր աղբիւրը, ոչ ալ տպեց գրչանկարը, բայց տուաւ բիլլոնի տրամագիծին չափը՝ 18մմ: Այս կրնայ ըլլալ Շլումբերգէի լատինատառ բիլլոնը, պահպանուած Ֆրանսայի Ազգային Մատենադարանի Դրամագիտութեան Բաժնին մէջ, ինչպէս նշուեցաւ: Բասմաջեանի տրամագիծին տուեալը կը համաձայնի Ամանդրիի չափածին հետ՝ 18/19մմ:

Չափազանց կարեւոր է այն, որ երկու տարբեր գրչութիւններ ունենալէ զատ, յստակ ու ակներեւ տարբերութիւններ կան *Լեւոն թագաւորի հայատառ ու լատինատառ բիլլոններուն* միջեւ: Հայատառ բիլլոնը իր երեսին վրայ ունի թագաւորին գլուխը եւ ստորագրութիւնը. ետին՝ խաչ եւ դրամահատարանին անունը՝ ՍԻՍ քանդակուած է շրջագրութեան մէջ: Մինչդեռ լատինատառ բիլլոնի երեսին պատկերուած են թագաւորին գլուխն ու տիտղոսը. ետին՝ խաչ եւ թագաւորին ստորագրութիւնը: Դրամահատարանին անունը երբեք չէ արձանագրուած *Լեւոն թագաւորի լատինատառ բիլլոնին* վրայ:

Լատինատառ բիլլոններու քննարկման առթիւ, Պտուկեան իր աշխատութեան մէջ, կը գրէ. «Այս խորագրութեան յորս տարբերակները կան, ներկայացուած վեց օրինակներու կողմէ»⁶⁸: Պտուկեանի *Կիլիկեան Հայաստանի...* գիրքին մէջ լատինատառ բիլլոններու խորագրութեանց տարբերակներն են թիւ 9, 10՝ որպէս առաջին, թիւ 11՝ որպէս երկրորդ, թիւ 12՝ վերջին ու երրորդ տարբերակ⁶⁹: Իր յօդուածին մէջ, ուր ցուցակագրուած են իրեն ծանօթ լատինատառ բիլլոնները, Պտուկեան գրած է. «Այս դրամէն հինգ օրինակ ծանօթ են երեք զանազանութիւններով»⁷⁰: Յոգնեցուցիչ եւ սպառիչ հետազոտութիւն կատարուեցաւ այս ուղղութեամբ եւ դրամագիտական այլ նիւթ չմնաց հետազօտելու համար: Յարդ՝ մենք միայն երեք խորագրութեանց տարբերակներ գտած ենք, որոնք քանդակուած են հրապարակուած վեց բիլլոններուն վրայ ու դասաւորուած սոյն ուսումնասիրութեան մէջ:

Հիմնուելով մեր փորձառութեան եւ մեզի ծանօթ դրամագէտ բարեկամներէ եւ հաւաքորդներէ քաղած տեղեկութեանց վրայ, մենք կիսադրամներու վերաբերեալ մեր յօդուածին մէջ կ'եզրակացնենք, թէ լատինատառ բիլլոններու հաւանական առաւելագոյն քանակը տասն է⁷¹:

ՑՈՒՑԱԿ ԼԱՏԻՆԱՏԱՌ ԲԻԼԼՈՆՆԵՐՈՒ

Տարբերակ (1)

Երես. Լեւոն թագաւորի հանդիպահայեաց գլուխը: Շրջագրութիւնը՝ +REX ARMENIOR

- Կոնակ. Խաչ առանց կէտի: Շրջագրութիւնը՝ +LEO DEI GRATIA
- ԳՆ2* Շլումբերգէ, *Revue Archeologique*, Vol. XXX (1875), էջ 345-349. նաեւ՝ *Numismatique de l'Orient Latin* (Paris, 1878), էջ 40, տախտակ III, թիւ 10
- ԳՆ3* Շլումբերգէ, *Revue Numismatique*, IV շրջան, Vol. IX (1905), էջ 355-356
- ԲԼ1* ԲԻ 1.06գ-19մմ, նախկին Պտուկեանի Հաւաքածոյ⁷²,
կաղապար 9 10
- ԲԼ2* ԲԻ 0.7գ-18մմ, նախկին Կելրէքեանի Հաւաքածոյ,
կաղապար 11 12
- Տարբերակ (2)
- Երես. Լեւոն թագաւորի հանդիպահայեաց գլուխը: Շրջագրութիւնը՝ +REX ARMENOR
- Կոնակ. Խաչ առանց կէտի: Շրջագրութիւնը՝
+LEO DEI GRATIA
- ԲԼ3* ԲԻ 0.87գ-17մմ, նախկին Գափամաջեանի Հաւաքածոյ,
կաղապար՝ 13 14
- ԲԼ4* ԲԻ Վիեննայի Մխիթարեան Միաբանութեան Հաւաքածոյ⁷³, ըստ Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները գիրքի կաղապար՝ 15 16
- ԲԼ5* ԲԻ Մարտիկեան Թանգարանի⁷⁴ Հաւաքածոյ, (ներկայիս՝ Կիլիկիա Թանգարան, Կաթողիկոսութիւն Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ) (միայն խորագրութեան "LEO DEI..." մասը ընթերցելի), ըստ Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները գիրքի⁷⁵ կաղապար՝ 17 18
- Տարբերակ (3)
- Երես. Լեւոն թագաւորի հանդիպահայեաց գլուխը: Շրջագրութիւնը՝ +ARMENOR
- Կոնակ. Խաչ առանց կէտի: Շրջագրութիւնը՝ +LEO REX
- ԳՆ4* Շլումբերգէ, *Revue Numismatique*, IV շրջան, Vol. IX (1905), էջ 355-356
- ԲԼ6* ԲԻ 1.09գ-19մմ, Ֆրանսայի Ազգային Մատենադարանի Հաւաքածոյ⁷⁶, գոյքամատենանի Շլումբերգէի թիւ 1391 կաղապար՝ 19 20

ԿԱՂԱՊԱՐՆԵՐ

Այս բաժինին համար միայն մեր հաւաքածոյին մէջ եղող երկու կտոր դրամները ուղղակիօրէն քննել կարելի եղաւ: Բոլոր միւս քառորդ երկդրամներու եւ հայաստառ ու լատինատառ բիլլոններու օրինակները ուսումնասիրեցինք իրենց լուսանկարներէն: Դժբախտաբար, սակայն, այդ լուսանկարներէն ոմանք վատորակ էին: Այս պատճառը եւս նկատի առնուեցաւ նախապէս հրատարակուած ծանօթ գրչանկարները կցեալ տախտակներուն ներառելու համար:

Քառորդ երկդրամներ. Հիմնուած լուսանկարներու եւ հրատարակուած դրամագիտական գրականութեան վրայ, եւ ըստ մեզի հասած տեղեկութեանց, ծանօթ քառորդ երկդրամներու քանակը հինգ է: Մենք լուսանկարը կամ գրչանկարը չունինք Զուբովի քառորդ երկդրամին, հակառակ անոր որ Տիկ-Կարապետեան ալիւմինիում նմանահանութիւն ունի Զուբովի հաւաքածոյին դրամներուն համար: Սակայն, դժբախտաբար, Կարապետեանի Զուբովի քա-

ուորդ երկդրամին ալիմինիումէ թուղթէ նմանահանութիւնը կորսուած է: Ծանօթ չորս երկդրամները կոխուած են երկու երեսի եւ երկու կոնակի տարբեր կաղապարներով:

Բիլլոններ հայերէն արձանագրութեամբ. Հայատառ բիլլոններէն ծանօթ են միայն երեք օրինակ: Հիմնուած մեզի հասած նկարներուն ու տեղեկութեանց վրայ, բոլորն ալ կոխուած են երեսի նոյն կաղապարով եւ կոնակի երեք տարբեր կաղապարներով: Երրորդ հայատառ բիլլոնի երեսն ու կոնակը կրկնադրոշմուած է նոյն դրամի հակառակ կողմի կաղապարով:

Բիլլոններ լատիններէն արձանագրութեամբ. Յարդ հրապարակուած լատինատառ բիլլոններու քանակը վեց է: Սակայն, առաջին տարբերակին մէջ ունինք “Rex Armenior/Leo Dei Gratia” (2 օրինակ), երկրորդ տարբերակին մէջ՝ “Rex Armenor/Leo Dei Gratia” (3 օրինակ), երրորդ ու վերջինին մէջ՝ “Armenor/Leo Rex” (1 օրինակ): Իւրաքանչիւր լատինատառ բիլլոնը կոխուած է տարբեր երեսի ու կոնակի կաղապարով, այսինքն վեց կտոր դրամի համար ունինք վեց երեսի կաղապար եւ վեց կոնակի կաղապար:

Չենք գիտեր թէ քանի քառորդ երկդրամ, հայատառ բիլլոն, եւ լատինատառ բիլլոն կոխուած են 20 կաղապարներով (1-4՝ քառորդ երկդրամ, 5-8՝ հայատառ բիլլոն, 9-20՝ լատինատառ բիլլոն): Միջնադարեան ձեռագիր մատենաները մեզի որեւէ տեղեկութիւն չեն հայթայթած Սիսի, Տարսոնի, Այասի հայ դրամահատարաններու գործունէութեանց մասին: Դրամագէտներ փորձեր կատարած ու հաշուարկած են, թէ քանի կտոր դրամ կրնայ կոխուիլ հին ու միջնադարեան կաղապարներով եւ հասած են որոշ եզրակացութեանց⁷⁸:

Եթէ որդեգրենք նուագագոյն եւ ամէնէն պահպանողական կարծիքը⁷⁸, որուն վրայ դրամագէտները համաձայնած են՝ 2.000 կտոր դրամ իւրաքանչիւր երեսի կաղապարին համար (ենթադրելով որ դրամ կոխելու ընթացքին կաղապարը չէ կոտրած), կրնանք ենթադրել, որ նուագագոյնը անոնք կոխած են 4.000 կտոր քառորդ երկդրամներ, 2.000 կտոր հայատառ բիլլոններ եւ 12.000 կտոր լատինատառ բիլլոններ:

Եթէ նոյնիսկ այս ենթադրութիւնները մօտաւոր կերպով ճիշդ են, քառորդ երկդրամներէն փրկուածները 0.1 առհարիւր են (4/4.000 - Ռուսական Թանգարանի մէջ եղող մէկ կտորը հաշուարկումէն դուրս ձգուած), հայատառ բիլլոններէն՝ 0.1 առհարիւր (2/2000 - կրկնադրոշմուած կտորը հաշուարկումէն դուրս ձգուած), լատինատառ բիլլոններէն՝ 0.05 առհարիւր (6/12.000):

Հաշուարկուած այս թիւերը գաղափար մը կու տան՝ թէ՛ Հայկական Կիլիկիոյ այս փրկուած դրամներուն շատ փոքր քանակին եւ թէ՛ հայութեան կորուստի ահաւորութեան մասին:

ԶԱՓԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հոս քննարկուած բոլոր դրամներուն համար (տե՛ս՝ Աղիւսակ 1) չափազանքական տուեալները մատչելի չեն եւ ծանօթ դրամներու քանակը չափազանց քիչ է, չափագիտական ուսումնասիրութեան համար:

Չորս քառորդ երկդրամները ունին 1.34 գրամ միջին քաշ եւ 17.65 մմ միջին տրամագիծ:

ՔՆ1

Ք3

Ք4

Քառորդ երկդրամներ

ՔՀ1

ՔՀ2

ՔՀ3

Քիլոներ արձանագրուած հայերէնով

Լեւոն Ա. թագաւորին Քառորդ երկդրամներն ու քիլոնները

ԳՆ2

ԳՆ3

ԲԼ1

ԲԼ2

ԲԼ3

ԲԼ4

ԲԼ5

ԳՆ4

ԲԼ6

Բիլլոններ արձանագրուած լատիներէնով

Լեւոն Ա. թագաւորին իւրօրոյ երկդրամներն ու քիլոնները

Երեք հայատառ բիլլոնները ունին 0.70 դրամ միջին քաշ: Եթէ տպուած նկարներէն տրամագիծերը չափել ընդունելի է⁷⁰, կրնանք հաշուել, թէ երեք օրինակներուն համար միջին տրամագիծը 16.67մմ է:

Աղիւսակ 1. Չափագիտական Տուեալներ

Քառորդ երկդրամներ			Հայատառ Բիլլոններ			Լատինատառ Բիլլոններ		
Դրամ	Քաշ	Տրմգծ.	Դրամ	Քաշ	Տրմգծ.	Դրամ	Քաշ	Տրմգծ.
Ք1	1.39գ.	17.6մմ	ԲՀ1	0.70գ.	17մմ	ԲԼ1	1.06գ.	19մմ
Ք2	1.37գ.	19մմ	ԲՀ2	0.71գ.	16մմ	ԲԼ2	0.74գ.	18մմ
Ք3	1.27գ.	17մմ	ԲՀ3	0.69գ.	17մմ	ԲԼ3	0.87գ.	17մմ
Ք4	---	----				ԲԼ4	--	--
Ք5	1.33գ.	17մմ				ԲԼ5	--	--
						ԲԼ6	1.09գ.	19մմ
Միջին	1.34գ.	17.65մմ	Միջին	0.70գ.	16.67մմ	Միջին	0.94գ.	18.25մմ

Մեզի ծանօթ են վեց լատինատառ բիլլոններ, բայց ասոնց միայն չորս օրինակներուն քաշը մատչելի է՝ 0,94 դրամ միջին քաշ: Դրամներէն ու նկարներէն չափուած չորս տրամագիծերու միջինն է 18.25մմ:

Առանցքային ուղղութիւնները մատչելի չեն դրամներու մեծամասնութեան համար: Անոնք որ մատչելի են անկանոն կ'երեւին. իւրաքանչիւրը ունի տարբեր ուղղութիւն եւ չեն հետեւիր կարգաւոր դրութեան մը:

ՏՈՀՄԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ժամանակակից աճուրդի ցուցակներու վկայութեամբ, եթէ անձի մը հաւաքածոյին դրամին անցեալի պատմութիւնը տեղեկագրուած է, ապա այդ կտորը նկատուած է որպէս տոհմագրութիւն ունեցող դրամ: Իսկ եթէ այդ դրամը պատկանած է նշանաւոր անձի մը հաւաքածոյին, ապա այդ դրամը նկատուած է ազնուատոհմ դրամ: Ներկայիս սովորութիւն դարձած է որ աճուրդի ընկերութիւններէն շատեր ծախսող դրամին կցեն նախորդ վաճառքի պահարանները եւ այդպէս ալ ուղարկեն նոր յաճախորդին:

Ստորեւ ներկայացուող տոհմագրութիւնը պատրաստուած է հոս ցուցակագրող դրամներու անցեալը հետազօտելով: Անոնք կարելի մանրամասնութեամբ կ'երեւին Աղիւսակ 2ա, 2բ, 2գի մէջ:

Երեք կտոր ազնուատոհմ դրամներ կան, որոնց տեղը ներկայիս անյայտ կը մնայ: Անոնցմէ առաջինը հայատառ բիլլոնն է Սլոքումի (ԲՀ2), իսկ միւսները՝ լատինատառ բիլլոններն են Կելրէքեանի (ԲԼ2) եւ Գափամաջեանի (ԲԼ3): Եթէ մեր ընթերցողները յաւելեալ տեղեկութիւն ունին այս ուղղութեամբ, կը խնդրուի որ մեզի գրեն:

Ընդհանրապէս հաւաքորդներ կը հետաքրքրուին իրենց դրամներու անցեալի պատմութեամբ: Եթէ այս տեղեկութիւնը մատչելի է, կը տեղեկագրուի ու կը պահուի հաւաքածոյի դրամին հետ: Օրինակի համար, Պտուկեան ժամանակ տրամագրեց եւ իր գնած քառորդ երկդրամին եւ զոյգ հայատառ⁸⁰ եւ լատինա-

տառ⁸¹ բիլլոններուն⁸² տոհմագրութիւնը տեղեկագրեց իր հրատարակութեանց մէջ: 1995ին, «Արարատեան Ժողովածոյ»ի աճուրդին մէջ կար Լեւոն Ա. Թագաւորին ոսկեայ կէս դահեկանը⁸³: Անիկա յայտնաբերուած էր դրամագիւտի մը մէջ, ուր կային բազմաթիւ այլ ոսկեղէրամներ: Աճուրդին աւարտէն առաջ, Պեռնհարտ Շուլթ, Մունզէն Ունդ Մետայլէն աճուրդի ընկերութեան նախագահը, որ գնած էր վերոյիշեալ դրամագիւտը եւ որուն մէջ էր նաեւ հայկական ոսկեայ կէս դահեկանը, նամակ մը գրեց Classical Numismatic Groupի նախագահ⁸⁴ Վիթթոր Ինկլենտին (Լենքեսթըր, Փենսիլվանիա), տուաւ անոր անհրաժեշտ տեղեկութիւն դրամագիւտի մասին, ըրաւ թելադրութիւններ, ապա աւելցուց. «այս տեղեկութիւնը պէտք է կցուի դրամին, որովհետեւ շատ կարեւոր է: Ուրեմն ես համաձայն եմ, որ դուն այս տեղեկութիւնը տաս դրամը գնողին, եթէ գնող մէկը ըլլայ, ինչպէս որ կը յուսամ»:

Աղիւսակ 2ա. Տոհմագրութիւն Քառորդ Երկդրամներու

Դրամ	Պատմութիւն
Ք1	1947՝ Հայաստանի Պատմութեան Թանգարան-1940ականներ՝ Արմենակ Փոլադեան-1936՝ Դաֆնիքի դրամագիւտ
Ք2	1995՝ Ե. Թ. Ներսէսեան-1995 Դեկտեմբեր 5-6՝ Classical Numismatic Group "Araratian Collection" Auction I-1980ականներ՝ Ժ. Կելրէքեան
Ք3	2000՝ Armenian Library and Museum of America-1930ականներ՝ Զ. Մ. Պտուկեան-1930ականներ՝ Յակոբ Քելէկեան-1870ականներ՝ Ալիշան ընտանիք
Ք4	British Museum
Ք5	1955?՝ Մոսկուայի Պատմութեան Թանգարան-1903?՝ Պ. Վ. Զուբով

Աղիւսակ 2բ. Տոհմագրութիւն Հայատառ Բիլլոններու

Դրամ	Պատմութիւն
ԲՀ1	2000՝ Armenian Library and Museum of America-1996՝ Զ. Մ. Պտուկեան-1966՝ Միածին Հաւանճեան-1966՝ Խաչակիրներու դրամներու գանձ գտնուած Անտիոքի մօտերը
ԲՀ2	1997 Մարտ 6-7՝ Sotheby's Auction-1978 John Slocum
ԲՀ3	1978՝ Թորգոմ Տեմիրճեան-2008՝ Ե. Թ. Ներսէսեան-2008՝ վաճառք յատուկ անձէ

Երբ կ'աշխատէինք մեր Արտաշէսեան Հարստութեան Դրամահատութիւնը-Արծաթեայ Դրամներ գիրքին վրայ⁸⁵, մեզի համար մեծ մարտահրաւէր մըն էր տեղեկագրել դրամներուն անցեալի պատմութիւնը՝ տոհմագրութիւնը, կարեկութեան սահմանին մէջ:

Յուսալի է որ վերոյիշեալ երեք օրինակները համոզեցին դրամներուն տոհմագրութիւնը տեղեկագրելու եւ պահելու անհրաժեշտութեան⁸⁶:

Աղիւսակ 24. Տոճագրութիւն Լատինատառ Բիլլոններու

Դրամ	Պատմութիւն
ԲԼ1	2000՝ Armenian Library and Museum of America-1965՝ Զ. Մ. Պտուկեան-1965 Նոյեմբեր 5-6՝ Munzen und Medaillen Auction 30-1875 Prince Furstenberg
ԲԼ2	1995 Դեկտեմբեր 5-6՝ Classical Numismatic Group "Araratian Collection" Auction 1-1980ականներ, Ժ. Կելքեան
ԲԼ3	Վիեննայի Միսթիթարեան Միարանութիւն
ԲԼ4	1992 Հոկտեմբեր 27-29՝ Bourgey Auction-1970ականներ՝ Նուարդ Գափամաջեան
ԲԼ5	Մարտիկեան Թանգարան (Կիլիկիա Թանգարան, Կաթողիկոսութիւն Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ)
ԲԼ6	1929՝ Bibliotheque Nationale de France-1905 Gustave Schlumberger

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Զարեհ Պ. Պտուկեան, Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները, Վիեննա, 1963, էջ 130-226, թիւ 5-6, 9-770. նաեւ՝ Y. T. Nercessian, *Armenian Coins and their Values*, Armenian Numismatic Society, Special Publication No. 8, Լոս Անճելլոս, 1995, էջ 109-122, թիւ 253-314.
- ² Nercessian, *Armenian Coins*, էջ 214.
- ³ Paul Z., Bedoukian, "The Double Tram Series of Levon I of Cilician Armenia," *Numismatic Chronicle*, VII period, Vol. XVI (1976), էջ 98-108, տախտակ 18-25: Վերահրատարակութիւն՝ *Selected Numismatic Studies [I]*, Լոս Անճելլոս, 1981, էջ 279-97.
- ⁴ Լեւոն Ա.ի օժման ու թագադրութեան վերաբերեալ պատմական դէպքերու ուսումնասիրութեան մը համար տե՛ս՝ Paul Z. Bedoukian, "A Large Hoard of Coronation Trams of Levon I," *Հանգէս Ամսօրեայ*, Հտր. Զ/ԽԸ (1976), թիւ 1-12, էջ 409-440: Վերահրատարակութիւն՝ *Selected Numismatic Studies [I]*, էջ 302-317.
- ⁵ Paul Z. Bedoukian, "Cilician Armenia and Crusader Antioch," *Հանգէս Ամսօրեայ*, Հտր. CI (1987), էջ 815-832: Վերահրատարակութիւն՝ *Selected Numismatic Studies II*, Լոս Անճելլոս, 2003, էջ 170-200.
- ⁶ Paul Z. Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia*, Նիւ Եորք, 1962, էջ 137, թիւ 68: Գիրքին բարեփոխուած հրատարակութիւնը կատարուեցաւ 1979ին, Դեկտեմբերի, Քրննեքթիքթ: Գիրքը հրատարակուեցաւ նաեւ հայերէն՝ Զարեհ Պ. Պտուկեան, Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները, Վիեննա, 1963.
- ⁷ Նոյն.
- ⁸ Nercessian, *Armenian Coins*, էջ 114.
- ⁹ Նոյն, էջ 114, տախտակ 276.
- ¹⁰ Classical Numismatic Group, Inc., Auction 36: A Public & Mail Bid Sale (Լենքեսթրը, Փենսիլվանիա եւ Լոնտոն, Անգլիա, 5-6 Դեկտեմբեր 1995, վաճառուած՝ Նիւ Եորք քաղաքի մէջ), "The 'Araratian Collection' of Armenian Coins" վերնագրի տակ, էջ 51-80, թիւ 529-918. քառորդ երկգրամի համար տե՛ս՝ էջ 69, թիւ 739, ծախուած \$2-860.
- ¹¹ Մ.-Լ. Կարապետեան, «Պ. Վ. Զուրովի Ռուբինեան Դրամների ժողովածուն, (Մասն I, Լեւոն Ա.)», *Armenian Numismatic Journal*, չրջան I, Vol. XXVIII (2002), No. 3, էջ 87-84.

- ¹² Նոյն, էջ 73, թիւ 48: Դժբախտաբար, Տիկ. Կարապետեանի մօտ եղած քառորդ երկդրամի ալիւմինիումէ նմանահանութիւնը կորսուած է:
- ¹³ Y. T. Nercessian, *Metrology of Cilician Armenian Coinage*, Լոս Անճելըս, 2007, էջ 11:
- ¹⁴ Paul Z. Bedoukian, *Medieval Armenian Coins*, Փարիզ, 1971, էջ 69, տախտակ 12, յատկապէս էջ 17, տախտակ II, թիւ 13, արտարագում: *Revue des Etudes Arméniennes*, նոր շրջան, Vol. VIII (1971), էջ 379. նաեւ՝ վերահրատարակութիւն՝ *Selected Numismatic Studies [I]*, էջ 191-268, յատկապէս էջ 206, 260, թիւ 13:
- ¹⁵ Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia* (1962, 1963, 1979), էջ 137, թիւ 68:
- ¹⁶ Պտուկեան Հաւաքածոյ:
- ¹⁷ Historical Museum, Erivan Armenia:
- ¹⁸ British Museum:
- ¹⁹ Պերճ Մ. Կարապետեան, «Դասինիքի Դրամագիւտը» *Բազմալէզ, Հտր. ՃԶ/ԼVI*, Նոյնմբեր-Դեկտեմբեր 1948, թիւ 11-12, էջ 260-263. նաեւ՝ նոյնի «Տաֆնէի Դրամագիւտը», *Հասկ Հայագիտական Տարեգիրք*, Բ., Տարի, 1949-1950, էջ 16-21:
- ²⁰ Մ.-Լ. Կարապետեան, «Հայաստանի Պատմութեան Թանգարանի Նուիրատուները», *Armenian Numismatic Journal*, շրջան II, Vol. 5(35), Եռնիս 2009, էջ 47-53:
- ²¹ Խաչատուր Մուշեղեան, «Հայկական Դրամների Մի Նոր Գանձ», *Պատմաքանասիրական Հանդէս*, թիւ 1(4), 1959, էջ 293-294:
- ²² K. Mousheghian, "Haykakan Tramneri Mi Nor Kants (A New Hoard of Armenian Coins)," *American Numismatic Society Numismatic Literature*, No. 53, October 1960, էջ 302:
- ²³ Paul Z. Bedoukian, "The Double Tram Series of Levon I of Cilician Armenia," *Numismatic Chronicle*, շրջան VII, Vol. XVI (1976), էջ 98-108, տախտակ 18-25. վերահրատարակութիւն՝ *Selected Numismatic Studies [I]*, էջ 279-297, մանաւանդ էջ 294:
- ²⁴ Հայր Կղեմէս Սիպիլեան, *Դասաւորութիւն Ռուբէնեան Դրամոց, Վիեննա, Միսիթարեան Տպարան*, 1892, էջ 78, նկար 43:
- ²⁵ Հայր Սիպիլեան Կ'ակնարկէ դրամագէտ Սերովրէ Ալիշանին:
- ²⁶ Bedoukian, *Coinage* (1962, 1963, 1979), էջ 137, ծանօթ. 1:
- ²⁷ Զարեհ Պտուկեան, «Երեսն Տարի Հայ Դրամագիտութիւն (Ինքնակենսագրութիւն)», *Բազմալէզ, Հտր. ՃԾԵ/CLV*, թիւ 1-4, 1997, էջ 132-152. վերահրատարակութիւն՝ *Selected Numismatic Studies II*, էջ 18-38, Քերոք Քելէկեանի համար տե՛ս՝ *Բազմալէզ*, նոյն, էջ 137 եւ *Selected Numismatic Studies II*, էջ 23:
- ²⁸ Armenian Library and Museum of America, "Bedoukian Donates His Coin Collection to Armenian Library and Museum of America," *Armenian Numismatic Journal*, շրջան I, Vol. XXVI, թիւ 2, Եռնիս 2000, էջ 22-23:
- ²⁹ Կ. Յ. Բասմաջեան, *Հայկական Ընդհանուր Դրամագիտութիւն եւ Հայաստանի Վերաբերեալ Դրամներ*, Վենետիկ, Տպ. Ս. Ղազարու, 1936, էջ 146-147:
- ³⁰ Paul Z. Bedoukian, "Half Trams of Oshin and Levon IV of Cilician Armenia," *Revue des Etudes Arméniennes*, նոր շրջան, Vol. XVIII, 1984, էջ 471-474. վերահրատարակութիւն՝ *Selected Numismatic Studies II*, էջ 165-169:
- ³¹ Ե. Թ. Ներսէսեան, «Կիլիկեան Հայաստանի Թագաւորներուն Կիսադրամները», *Armenian Numismatic Journal*, շրջան I, Vol. XXIX, թիւ 2, Եռնիս 2003, էջ 35-52. վերահրատարակութիւն՝ *Armenian Numismatic Studies II*, Լոս Անճելըս, 2009, էջ 417-446, տախտակ 49-52:
- ³² Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia* (1962, 1963), էջ 131, տախտակ IV, թիւ 68:
- ³³ Կարապետեան, թիւ 48:
- ³⁴ Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia* (1979), էջ 131, թիւ 12a:

- ³⁵ Հայկական Կիլիկիոյ եւ խաչակիր Անտիոքի համար տե՛ս՝ Bedoukian, "Cilician Armenia and Crusader Antioch," էջ 815-832. նաեւ՝ *Selected Numismatic Studies II*, էջ 170-200.
- ³⁶ Զարեհ Պատուկեան, «Լեւոն Ա. Թագաւորին Եզակի Մէկ Դրամը եւ Անոր Պատմական Նշանակութիւնը», *Հանգէս Ամսօրեայ, Հոր.* 2Ա/ԼXXXI, Ապրիլ-Յունիս 1967, սիւնակ 171-184. վերահրատարակութիւն՝ *Selected Numismatic Studies [I]*, էջ 389-395, յատկապէս՝ *Հանգէս Ամսօրեայ*, սիւնակ 171, *Selected Numismatic Studies [I]*, էջ 389.
- ³⁷ Պատուկեան, «Յիսուս Տարի», *Բազմալէզ, էջ 147*. նաեւ՝ *Selected Numismatic*, էջ 33.
- ³⁸ Նոյն:
- ³⁹ Paul Z. Bedoukian, "A Unique Billon of Levon I of Cilician Armenia and Its Historical Significance," *Numismatic Chronicle*, VII շրջան, Vol. VII, 1967, էջ 189-197, տախտակ XIV. նաեւ՝ վերահրատարակութիւն՝ *Selected Numismatic Studies [I]*, էջ 108-112.
- ⁴⁰ Պատուկեան, «Լեւոն Ա. Թագաւորին», սիւնակ 171-184. նաեւ՝ վերահրատարակութիւն՝ *Selected Numismatic Studies [I]*, էջ 389-395.
- ⁴¹ Nercessian, *Armenian Coin Auctions*, Լոս Անճելէս, 2006, էջ 66-69.
- ⁴² Sotheby's The John J. Slocum Collection of Coins of the Crusades, Լոնտոն, 6-7 Մարտ 1997, էջ 59-66, թիւ 471-555, եւ տախտակներ: Հայաստան ընկնողին համար տե՛ս՝ էջ 61, թիւ 501: Ծախուած £1.430 (£1.00=\$1,61).
- ⁴³ Nercessian, *Metrology*, էջ 6.
- ⁴⁴ Յատուկ վաճառք. ծախուած \$3.500:
- ⁴⁵ Ներսէսեան, «Կիլիկեան Հայաստանի Թագաւորներուն Կիսադրամները»:
- ⁴⁶ Bedoukian, "Medieval Armenian Coins." նաեւ՝ *Selected Numismatic Studies [I]*, թիւ 32. Նոյնի՝ *Coinage of Cilician Armenia* (1979), էջ 131, թիւ 12a. Նոյնի՝ "Cilician Armenia and Crusader Antioch," էջ 830, *Selected Numismatic Studies II*, տախտակ 19.
- ⁴⁷ Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia* (1962, 1963), էջ 131, թիւ 9-12, տախտակ 1.
- ⁴⁸ Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia* (1979), էջ 131, թիւ 9-12, տախտակ 1.
- ⁴⁹ Nercessian, *Armenian Coin Auctions*, էջ 115, թիւ 280, 281.
- ⁵⁰ Nercessian, *Metrology*, էջ 6.
- ⁵¹ Նշանաւոր դրամահաւաք, որուն ժողովածուն վաճառուեցաւ Նիւ Եորքի մէջ, չորս կամ հինգ տարբեր աճուրդներով:
- ⁵² Nercessian, *Armenian Coin Auctions*, էջ 52-65.
- ⁵³ Classical Numismatic Group, Inc., Auction 36: A Public & Mail Bid Sale, էջ 767, ծախուած \$1.430:
- ⁵⁴ Nercessian, *Armenian Coin Auctions*, էջ 115, տախտակ 21, թիւ 281.
- ⁵⁵ Gustave Schlumberger, "Monnaies des Princes Chrétiens d'Orient, a l'Époque des Croisades," *Revue Archéologique*, Vol. XXX, 1875, էջ 345-349. նաեւ՝ *Numismatique de l'Orient Latin*, Փարիզ, 1878. նաեւ՝ վերահրատարակութիւն Կրաց, 1954, էջ 40, տախտակ III, թիւ 10.
- ⁵⁶ Միսիկեան, էջ 18-21, նկար 8.
- ⁵⁷ Բասմաջեան, էջ 148, նկար 85.
- ⁵⁸ Ժագ Դր Մորզան, *Հայ Ժողովուրդի Պատմութիւնը* (Հայերէն թարգմանութիւն, Պոստոն, 1947), էջ 254.
- ⁵⁹ Պատուկեան, «Լեւոն Ա. Թագաւորին Եզակի Մէկ Դրամը», սիւնակ 178-184. նաեւ՝ վերահրատարակութիւն՝ *Selected Numismatic Studies [I]*, էջ 392, ծանոթ 18.
- ⁶⁰ *Munzen und Medaillen A. G. Basel, Auktion 30, Պաղէ-Զուիցերիա*, 5-6 Նոյեմբեր 1965, էջ 61, տախտակ 49, թիւ 789, ծախուած S.F.1.200 (S.F. 1.00 = 0,25\$).

- ⁶¹ S. Boutin, *Collection N. K.: Monnaies des Empires de Byzance, ... Monnaies de l'Arménie Artaxiate et de l'Arménie Cilicienne*, Մասսաթրիխթ-Հոլանդա, 1983, էջ 165, տախտակ LXIV, թիւ 1223:
- ⁶² E. Bourgey, *Numismatique Collection N. K.: Monnaies Byzantines, Barbares, Orient Latin, Arméniennes*, Փարիզ, 27-29 Հոկտեմբեր 1992, էջ 92, թիւ 887, ծախուած՝ FF 6.800 (FF 5.00=51.00):
- ⁶³ Nercessian, *Armenian Coin Auctions*, էջ 21-25:
- ⁶⁴ Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia*, 1979, էջ 131, թիւ 9:
- ⁶⁵ Gustave Schlumberger, "Mélanges de Numismatique et de Sigillographie Médiévales; I Monnaies d'Argent Inédites a Légende Latin du Roi Leon (ou Livon) II d'Arménie," *Revue Numismatique*, IV շրջան, Vol. IX, 1905, էջ 355-358, պատկերազարդուած:
- ⁶⁶ Գրչանկարներու քննարկութիւնը այս յօդուածի նպատակէն դուրս է: Սակայն, քանի որ չորս գրչանկարներ լոյս ընծայուեցան նկարներու տախտակներուն մէջ, պէտք է յիշուի այս մասին: Գրչանկարներ ԳՆ2 եւ ԳՆ3 պատրաստուած են Շլումբերգէի կողմէ, կամ ալ ինք պատուիրած է արուեստագէտի մը, որ զանոնք պատրաստէ: Գլխաւոր տարբերութիւն մը կայ, որ ուշագրութեան առարկայ պէտք է դառնայ: Լեւոն Թագաւորի Թագին ձախ կախազարդը՝ ԳՆ2ի վրայ ունի կոր գլի մը: ԳՆ3ի վրայ՝ երեք հատ կէտեր: Իսկական դրամի լուսանկարին վրայ, միայն երկու կէտեր տեսանելի են, երրորդը կամ ճզմուած, կամ ալ ջնջուած է: Այս ցոյց կու տայ, որ գրչանկար մը միշտ եւ ամբողջովին չի նմանիր իսկական դրամին: ան զծագրուած նկար մըն է, կախեալ՝ արուեստագէտ զծագրիչի ըմբռնումէն, թէ ինչ պատկերատիպ ունի խնդրոյ առարկայ դրամը: Հետազօտողը պարտի չատ ուշագիր բաղդատել գրչանկարը եւ դրամը: Այս պարագային մեծ տարբերութիւն կայ գրչանկարին եւ լուսանկարին միջեւ:
- ⁶⁷ Բաամաջեան, էջ 148:
- ⁶⁸ Bedoukian, *Medieval Armenian Coins*. Նաեւ՝ *Selected Numismatic Studies [I]*, էջ 211, թիւ 33:
- ⁶⁹ Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia* (1962, 1963, 1979), էջ 131, թիւ 9-12:
- ⁷⁰ Պտուկեան, «Լեւոն Ա. Թագաւորին Եզակի», սիւնակ 178. Նաեւ՝ *Selected Numismatic Studies [I]*, էջ 392:
- ⁷¹ Ներսէսեան, «Կիլիկեան Հայաստանի Թագաւորներուն Կիսագրամները»:
- ⁷² Bedoukian, *Medieval Armenian Coins*. Նաեւ՝ *Selected Numismatic Studies [I]*, էջ 261, թիւ 33. Նոյնի՝ *Coinage of Cilician Armenia* (1979), էջ 131, տախտակ I, թիւ 9. Նոյնի՝ "Cilician Armenia and Crusader Antioch," էջ 830. Նաեւ՝ *Selected Numismatic Studies II*, տախտակ 19:
- ⁷³ Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia* (1962, 1963), էջ 131, տախտակ I, թիւ 10:
- ⁷⁴ Նոյն, էջ 131, տախտակ I, թիւ 11:
- ⁷⁵ Պտուկեանի *Coinage of Cilician Armenia* (1962, 1963) գիրքերու տախտակներուն մէջի թիւ 11 եւ 68 նկարներուն որակը գոհացուցիչ չէ կաղապարներու ուսումնասիրութեան համար:
- ⁷⁶ Raymond H. Kévorkian, *Arménie entre Orient et Occident. Trois Mille Ans de Civilisation*, Փարիզ, Bibliothèque Nationale de France, 1996, էջ 244, սիւնակ 5, թիւ 191⁶. Գէորգեան կու տայ 12 մմ տրամագիծ Շլումբերգէի բիլլոնին համար, բայց դրամի տրամագիծին այս չափը ճիշդ չէ: Ամանդրի ճշգրէն չափեց տրամագիծը՝ 18/19մմ: Գէորգեան նաեւ չընծայեց այս լատինատառ բիլլոնին նկարը. սակայն, հրատարակեց գոյքամատենի արձանագրուած թիւը՝ Շլումբերգէ 1391:
- ⁷⁷ Իււրաքանչիւր կաղապարի համար նախահաշիւ կատարելը վիճելի խնդիր է: Որոշ դրամագէտներ առաջարկած են զանազան պատկառելի թիւեր՝ 2.000էն մինչեւ 78.000

կտոր դրամ իւրաքանչիւր երեսի կաղապարին համար (F. de Callatay, "Calculating Ancient Coin Production: Seeking a Balance," *Numismatic Chronicle*, Vol. 155 (1995), էջ 289-311. նաեւ՝ W. W. Esty & G. F. Carter, "The Distribution of the Numbers of Coins Struck by Dies," *American Journal of Numismatics*, Vol. 3-4, 1992, էջ 165-186).

⁷⁸ Նոյն:

⁷⁹ Արդիական աճուրդի ցուցակներու մեծամասնութեան նկարներուն պատրաստութեան համար կը գործածուին թուային նկարչական մեքենաներ (digital camera) եւ կը տպուին նկարները 1/1 համեմատութեամբ: Անկասկած, տպուած նկարներուն տրամագիծերը չափել գիտական մօտեցում մը չէ, քանի որ գիրքերու կամ ցուցակներու տպագրութեան ընթացքին նկարներուն չափը կրնայ փոխուած ըլլալ: Այլապէս, տրամագիծերու չափերուն համար այլընտրանքը պիտի ըլլայ ունենալ ոչինչ (կամ միայն մէկ հայատառ բիլլոն այս խումբին մէջ) այս չափազանց հազուադիպ դրամներուն համար:

⁸⁰ Պտուկեան, «Լեւոն Ա. Թագաւորին Եզակի» սիւնակ 175. նաեւ՝ *Selected Numismatic Studies [I]*, էջ 389.

⁸¹ *Munzen und Medaillen*, Auktion 30, էջ 61, տախտակ 49, թիւ 789.

⁸² Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia* (1962, 1963, 1979), էջ 137, ծանօթ. 1.

⁸³ Nercessian, *Armenian Coin Auctions*, էջ 109, տախտակ 18, թիւ 255. նաեւ՝ Classical Numismatic Group, Inc., Auction 36: A Public & Mail Bid Sale, էջ 67, թիւ 714.

⁸⁴ Եղիա Ներսէսեան, «Թաւիշեալ Փաստարկներ Կիլիկիոյ Հայոց Ոսկեդրամներու Վաւերականութեան Եւրջ», Հայկազեան Հայագիտական Հանգէս, Հտր. ԻԱ., 2001, էջ 113-124. նոյնի՝ վերահրատարակութիւն՝ *Armenian Numismatic Studies II*, Լոս Անճելըս, 2009, էջ 210-221, տախտակ 41.

⁸⁵ Y. T. Nercessian, *Silver Coinage of the Artaxiad Dynasty of Armenia*, Լոս Անճելըս, 2006, դրամներու տոհմագրութեան համար տե՛ս՝ "Catalogue" ի բաժինը, էջ 24-115.

⁸⁶ Պիտի փափաքէի շնորհակալութիւն յայտնել Ռուբէն Վարդանեանին՝ Հայաստանի Պատմութեան Թանգարան, Դրամագիտութեան Բաժին, քառորդ երկդրամի նկարն ու չափագիտական տուեալները ինծի ուղարկելուն համար. նաեւ՝ Մ. Ամանգրիին՝ Զրանսայի Ազգային Մատենադարան, լատինատառ բիլլոնի չափագրական տուեալները ինծի ուղարկելուն համար, ինչպէս նաեւ Նոյն Հաստատութեան Զրանսուա Թիերիին՝ Շլումբերգէի բիլլոնի նկարին համար:

THE QUARTER DOUBLE TRAMS AND BILLIONS OF KING LEVON I

(Summary)

YEGHIA NERCESSIAN

ArmNumSoc@aol.com

Quarter double trams and billions are the rarest coins issued by King Levon I (1198-1219). The quarter double tram is a part of the one-lion series of coins, which was issued at the beginning of his royal reign. His billions, both with Armenian legend and Latin legend, were struck for circulation within the principality of Crusader Antioch.

In 1962 Paul Z. Bedoukian catalogued three quarter double trams in his *Coinage of Cilician Armenia*. In the revised edition of this work, the census of quarter double trams remained the same. In the 1962, 1963, and 1979 editions of CCA, only the weight of one quarter double tram is reported. In 1979, in the revised edition of CCA, Bedoukian catalogued two Armenian-inscribed billions and five Latin-inscribed billions.

Since then, the number of quarter double trams has increased to five, the number of Armenian-inscribed billions to three, and the number of Latin-inscribed billions to six.

There are photographs of only four of the known quarter double trams, which were struck with two obverse dies and two reverse dies. The three Armenian-inscribed billions used the same obverse die but the reverses were struck with three different dies. The six Latin-inscribed billions can be classified according to three different variations of the legend; they were struck with six different obverse dies and six different reverse dies.

Numismatists have carried out some experiments and calculated the number of coins that can be struck with ancient and medieval dies. If we use the lowest figure, 2,000 coins for one obverse die, then they struck 4,000 quarter double trams, 2,000 billions with Armenian inscription, and 12,000 billions with Latin inscription.

The survival rate of quarter double trams may have been 0.1%, of the billions with Armenian legend, and 0.05% of the billions with Latin legend. These figures give some idea of the very low survival rate of some of the rarest Cilician Armenian coins and the huge loss that the Armenians have sustained.

Four examples of quarter double trams have an average weight of 1.34 grams and a diameter of 17.65 mm. Three examples of billions inscribed in Armenian have an average weight of 0.70 grams, and their diameter is 16.67 mm. There are six known billions inscribed in Latin; the average weight of four examples is 0.94 grams, and the diameter is 18.25mm.

